

Dorota Krug

Mała forma, wielkie znaczenie : Miejsca i obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 17, 86-102

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Dorota Krug

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Katedra Sztuki Krajobrazu

Mała forma, wielkie znaczenie Miejsca i obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem

**Small form, great importance. Places and objects of special identification
of the person with the landscape**

Abstract: The article deals with ways of expressing identification of people with the residential environment and their attachment to the place. The research has shown that in the space there are present objects voluntarily produced by the inhabitants. Public spaces are “decorated” or “adapted” to the residents’ own tastes and needs, which may be a sign of their growing into or identifying with the landscape. The inventoried items have been denominated as objects and places of special identification of people with the landscape. The impact of the elements on the environment is so enormous, despite their different character and often small size, that they constitute details enriching the landscape reception and thus should be taken into account during landscape research.

Key words: inhabitants, landscape, identification, attachment

Słowa kluczowe: mieszkańcy, krajobraz, identyfikacja, przywiązanie

Na kwestię miejsc i obiektów będących wyrazem szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem zwrócono uwagę podczas badań terenowych dotyczących krajobrazu miast otaczających Warszawę, prowadzonych na potrzeby pracy doktorskiej w latach 2011–2014. Inwentaryzacja obejmowała siedem miast: Grodzisk

Mazowiecki, Legionowo, Ożarów Mazowiecki, Otwock, Piaseczno, Pruszków i Wołomin.

Badania terenowe, których celem było zinventaryzowanie elementów krajobrazowych we wszystkich wspomnianych miastach, pozwoliły stwierdzić, że w przestrzeni miejskiej znajdują się miejsca i obiekty, których nie można uznać za elementy architektoniczne, urbanistyczne czy planistyczne, a które mają wpływ na odbiór krajobrazu. Różni je od wspomnianych szczególna waga nadana im przez ludzi.

Celem dalszych badań stało się zinventaryzowanie tego typu istniejących miejsc i obiektów, a następnie ich analiza pod względem formy i funkcji oraz znaczenia. Na potrzeby założonych działań zostało stworzone i zweryfikowane w praktyce narzędzie inwentaryzacyjne, w postaci tabeli przedstawionej w dalszej części artykułu, pozwalające na skatalogowanie przedmiotowych miejsc i obiektów oraz przyporządkowanie ich do określonych grup. W trakcie badań oraz po przeglądzie literatury okazało się, że jest to zagadnienie bardziej złożone i ma swoje społeczne podwaliny. Inwentaryzowane elementy były wpisywane do tabeli z podziałem na kategorie, wraz z krótkim opisem danego elementu. Zostały one nazwane ogólnie miejscami ważnymi w krajobrazie, które dalej dzielone są na poszczególne rodzaje, z których jednym są miejsca i obiekty szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem.

W wyniku inwentaryzacji oraz poszukiwań literaturowych stwierdzono, że mieszkańcy pozostawiają w przestrzeni swoiste ślady swojego w niej bytowania – są to, mówiąc ogólnie, oznaki terytorialności. Tworzenie takich elementów jest częścią osvajania miejsca, uznawania go za swoje. Im bardziej przestrzeń jest oswojona, im więcej jest takich oznak, tym człowiek, mieszkaniec jest z nią bardziej zżyty. W krajobrazie miasta mamy do czynienia z wieloma obiektami czy miejscami świadczącymi o przywiązaniu mieszkańców, które są różnorodne pod względem formy, powierzchni czy wielkości, a także znaczenia. Jest jednak płaszczyzna, której taka heterogeniczność nie dotyczy. Wszystkie są wyrazem życia się mieszkańców ze swoim miastem, bliską sobie przestrzenią. Są wyrazem dobrowolnej chęci kształtowania, podniesienia estetyki, nadania znaczeń przestrzeni życia codziennego. Badacz może je więc uznać za cenne źródło informacji o stopniu identyfikacji ludzi z krajobrazem.

Inspiracje z literatury

Martin Heidegger słusznie zauważył, że budowanie nie jest tylko bezdusznym stawianiem budowli, że budynek nie zawsze jest naszym domem, mieszkaniem. Budowanie jest w gruncie rzeczy procesem zamieszkiwania, procesem wrastania

i osvajania się z miejscem. Zamieszkiwanie to otaczanie wybranego miejsca opieką i uznawanie go za jedynie swój kawałek świata. Takie miejsca z kolei nadają sens przestrzeni. Przestrzeń bez nich jest jedynie „odstępem”¹. Zgodnie z myślą Yi Fu Tuana, przestrzeń staje się miejscem w procesie nadawania znaczeń².

Wynikiem budowania, zamieszkiwania, tworzenia miejsc jest pojawienie się w krajobrazie materialnych oznak tego procesu. Oznaki te są sposobem informowania o uznaniu jakiejś przestrzeni za swoje terytorium³, a także personalizacji otoczenia, dzięki której rośnie przywiązanie do danego miejsca. Na podstawie takiej personalizacji można więc ocenić stopień przywiązania mieszkańców do własnego terytorium – w tym przypadku miasta⁴. Maria Lewicka, odnosząc się do badań Sethy M. Low i Irwina Altmanna, pisze, że przedmiotem przywiązania może być: miejsce, miejsce symboliczne, miejsce mityczne, z którym człowiek jest związany osobiście bądź też pośrednio poprzez kulturowo ustaloną symbolikę albo polityczne znaczenie⁵. Ksiądz Józef Tischner w podobnym kontekście wskazywał najważniejsze miejsca związane z terytorialnością człowieka: dom, gdyż „budować dom znaczy: zadomowić się”, warsztat pracy, ponieważ „pracować znaczy: zakorzenić się”, świątynia, bo „nawiedzać świątynię znaczy: uświęcać się”, cmentarz, ponieważ „budować cmentarz i grób znaczy: podejmować dziedzictwo”⁶.

Metoda i przebieg inwentaryzacji

Na podstawie obserwacji i literatury sformułowano ogólny wniosek, że wspomniane oznaki przywiązania mogą przybierać różną formę, a tym samym różnie oddziaływać na krajobraz, zawsze natomiast są wyrazem identyfikacji mieszkańców z daną przestrzenią. Pojawiła się zatem konieczność klasyfikacji inwentaryzowanych elementów w odniesieniu do informacji zawartych w literaturze. Przyjęto, za Marią Lewicką, że głównym kryterium podziału będzie wymiar przywiązania, czyli wymiar identyfikacji, której rezultatem było powstanie danego miejsca lub obiektu. Wyróżnione zostały trzy wymiary takiego przywiązania: sakralny, kulturowy, indywidualny.

¹ M. HEIDEGGER: *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*. Warszawa 1977, s. 317–327.

² I.F. TUAN: *Mityczna przestrzeń i mityczne miejsce*. W: *Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią. Wybór tekstów*. Red. B.J. GAWRYSZEWSKA, J.T. KRÓLIKOWSKI. Warszawa 2004, s. 27–28.

³ P. BELL: *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk 2004, s. 354.

⁴ Ibidem, s. 356.

⁵ M. LEWICKA: *Psychologia miejsca*. Warszawa 2012, s. 110.

⁶ J. TISCHNER: *Ludzki świat otoczenia*. W: *Społeczno-kulturowe podstawy...*, s. 13–16.

Fot. 1. Sakralny wymiar przywiązania, przykłady: kościół, kapliczka, cmentarz
(fot. D. Krug, 2011)

Fot. 2. Kulturowy wymiar przywiązania, przykłady: rynek, przestrzeń publiczna, miejsce pamięci
(fot. D. Krug, 2011)

Fot. 3. Indywidualny wymiar przywiązania, przykłady: podwórko osiedlowe, ogródek lokatorski
(fot. D. Krug, 2012)

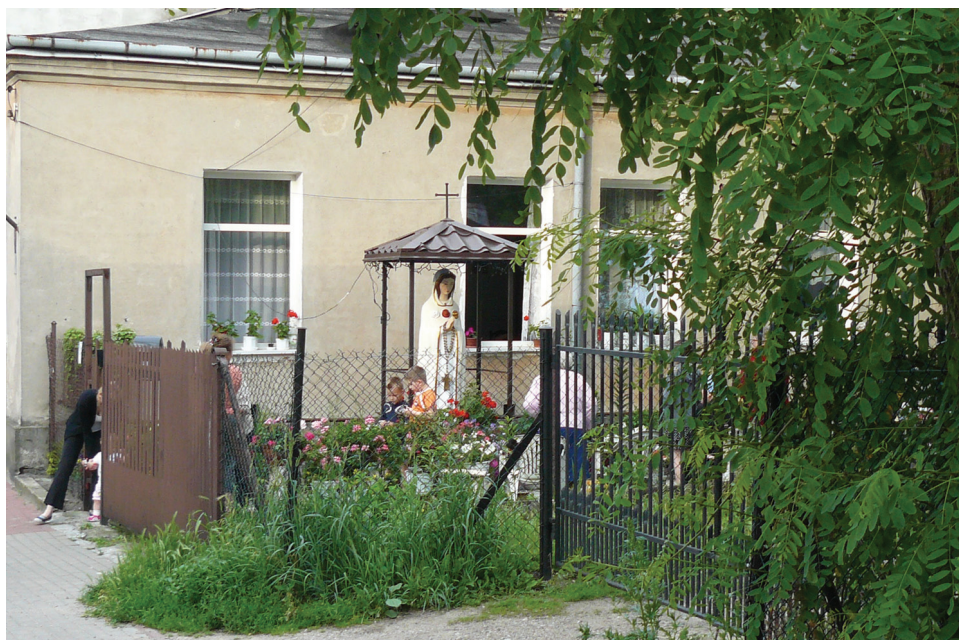

Fot. 4. Miejsca i obiekty szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem: ogródek w środku podwórka osiedlowego, lesne miejsce spotkań, kosz do koszykówki zawieszony na słupie ulicznym (fot. D. Krug, 2011)

Fot. 5. Rabaty przed blokami (fot. D. Krug, 2013)

Fot. 6. Kapliczka jako samodzielnie zaaranżowane miejsce spotkań sąsiedzkich
(fot. D. Krug, 2011)

Fot. 7. Samodzielnie wykonane elementy skateparku
(fot. D. Krug, 2013)

Fot. 8. Ławeczka przydrożna
(fot. D. Krug, 2012)

Za obiekty świadczące o przywiązaniu w wymiarze sakralnym uznano: cmentarze, świątynie oraz kapliczki i krzyże przydrożne (fot. 1).

Wśród obiektów będących wyrazem przywiązania w wymiarze kulturowym wyróżniono: miejsca pamięci, przestrzenie publiczne o charakterze funkcjonalnym takie, jak: rynek, place miejskie i deptaki, oraz tereny zieleni jako przestrzenie publiczne o charakterze rekreacyjnym, czyli: parki, skwery, bulwary, tereny zieleni chronionej (fot. 2).

W przypadku indywidualnego wymiaru przywiązania mamy do czynienia z nieco innymi formami elementów krajobrazowych. W tej kategorii wyróżniono dwie grupy – miejsca świadczące o szczególnej identyfikacji mieszkańców z krajobrazem (o charakterze przestrzennym lub liniowym) oraz obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji mieszkańców z krajobrazem (mające punktowy, jednostkowy charakter). Te miejsca i obiekty ludzie tworzą, dobrowolnie kształtując przestrzeń (publiczną), upiększając ją lub dostosowując do własnych potrzeb. To elementy tworzone spontanicznie, takie jak rabaty przed blokami, „dzikie” boiska sportowe czy samodzielnie zaaranżowane miejsca spotkań. Wykraczają one swym oddziaływaniem poza zamkniętą, prywatną przestrzeń i są przeznaczone dla szerszego grona – wspólnie użytkujących daną przestrzeń mieszkańców (fot. 3).

Inwentaryzacja miejsc ważnych w krajobrazie miała charakter badań terenowych (trzy czterodniowe wyjazdy do każdego z miast), polegających na sporządzeniu szczegółowej ewidencji wszystkich elementów i miejsc istotnych w krajobrazie. Na potrzeby analizy stworzona została karta inwentaryzacyjna, stanowiąca praktyczne narzędzie katalogowania zaobserwowanych elementów.

Karta składa się z trzech części, każda z części obejmuje inny wymiar przywiązania mieszkańca do krajobrazu. Karta zawiera następujące informacje: rodzaj obiektu, identyfikacja samego obiektu, jego lokalizacja lub adres oraz liczba. Najpierw następuje przyporządkowanie miejsca lub obiektu do konkretnego wymiaru identyfikacji, a potem do określonego rodzaju. W rubryce „Liczba” wpisuje się liczbę obiektów danego rodzaju w obrębie całego miasta. Narzędzie to ma służyć do identyfikacji miejsc i obiektów świadczących o przywiązaniu mieszkańców do przestrzeni miejskiej i uporządkowania zgromadzonych informacji. Może mieć znaczenie także dla obserwacji narastania bądź zanikania takich elementów, o ile badania byłyby przeprowadzane cyklicznie, na przykład co dziesięć lat.

Inwentaryzacja obejmowała ponadto sporządzenie odwzorowania graficznego danych, które pozwala stwierdzić, czy są w miastach punkty koncentracji inwentaryzowanych elementów. Poszczególne miejsca i obiekty ważne w krajobrazie zaznaczano na schemacie miasta jako obszary lub w postaci punktów (numerów inwentaryzacyjnych).

Dodatkowym elementem inwentaryzacji miejsc ważnych w krajobrazie jako obiektów o wymiarze społecznym była próba wyznaczenia punktu koncentracji zachowań społeczności, o którym wspomina Augustyn Bańka. Autor wskazuje,

że w jednostkach osadniczych mamy do czynienia ze zhierarchizowaną strukturą układów zachowań ludzkich. Struktura ta odzwierciedla, w jaki sposób ludzie organizują swoje zachowania, zwłaszcza jeśli chodzi o częstotliwość kontaktów międzyludzkich. Punkt koncentracji zachowań społeczności (centrum) to:

[...] miejsce, w którym ludzie danego obszaru geograficznego (np. miasta) mają najczęstsze kontakty (twarzą w twarz) między sobą. [...] Punkt taki (układ centralny) ma pięć cech: 1. Jest ulokowany centralnie i łatwo dostępny dla każdego; 2. Jest to skrzyżowanie ruchu, szczególnie ruchu pieszego; 3. Jest to miejsce bogate zachowaniowo, będące mieszaną różnych zachowań i ludzi; 4. Jest to miejsce o maksymalnej dostępności i widoczności; 5. Daje nieograniczone możliwości siedzenia połączonego ze spożywaniem posiłków oraz napojów⁷.

Cechy te przyjęto za kryteria identyfikacji centrum w badanych miastach.

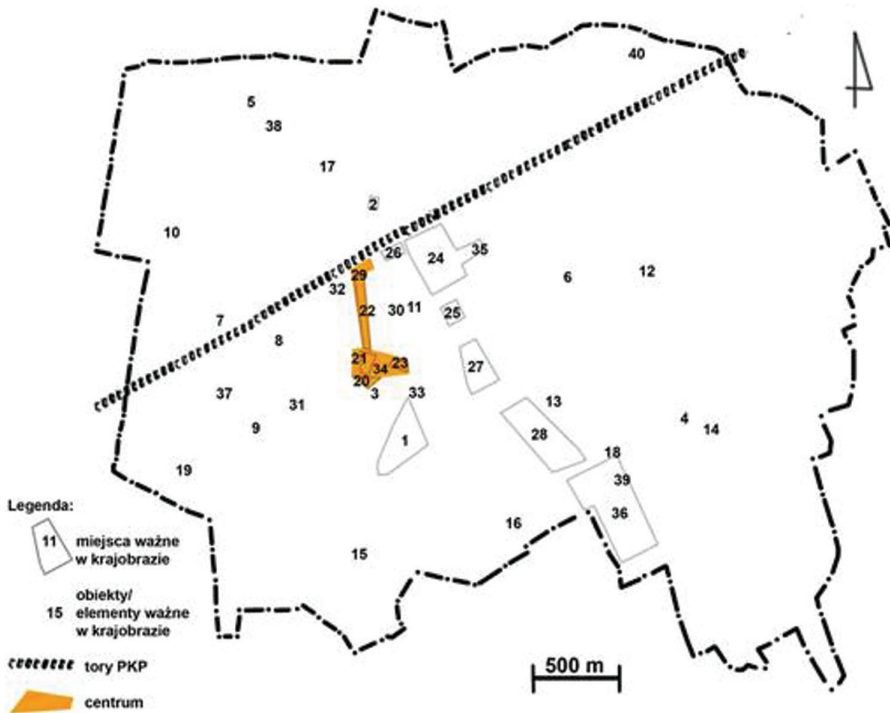
Tabela 1. Miejsca ważne w krajobrazie – przykładowa tabela inwentaryzacyjna, Grodzisk Mazowiecki

Część A. WYMIAR PRZYWIĄZANIA: SAKRALNY				
Wyraz przywiązania	Miejsce lub obiekt		Lokalizacja	Liczba
I. Cmentarze	1	Cmentarz komunalny	ul. Montwiłła	2
	2	Cmentarz żydowski	ul. Chrzanowska	
II. Świątynie	3	Kościół św. Anny	pl. Bolesława Chrobrego	4
	4	Kościół NMP Nieustającej Pomocy	ul. Piaskowa	
	5	Kościół Przemienienia Pańskiego	ul. Łączna	
	6	Kościół Miłosierdzia Bożego	ul. Orzeszkowej	
III. Kapliczki i krzyże	7	Kapliczka przydrożna	ul. Bałtycka	13
	8	Kapliczka przydrożna	ul. Bałtycka	
	9	Kapliczka przydrożna	ul. Żyrardowska	
	10	Kapliczka przydrożna	ul. Szwedzka	
	11	Kapliczka przydrożna	ul. 3 Maja	
	12	Kapliczka przydrożna	ul. Królewska	
	13	Kapliczka przydrożna	ul. Nadarzyńska	
	14	Kapliczka przydrożna	ul. Leśna	
	15	Kapliczka przydrożna	ul. Kołtątaja	
	16	Kapliczka przydrożna	ul. Żwirowa	
	17	Krzyż przydrożny	ul. Graniczna	
	18	Krzyż przydrożny	ul. Nadarzyńska, ul. Piaskowa (zbieg ulic)	
	19	Krzyż przydrożny	ul. Żyrardowska	

⁷ A. BAŃKA: *Spoleczna psychologia środowiskowa*. Warszawa 2002, s. 89–90.

Część B. WYMIAR PRZYWIĄZANIA: KULTUROWY				
Wyraz przywiązania	Miejsce lub obiekt		Lokalizacja	Liczba
IV. Przestrzenie publiczne	20	Plac miejski przy kościele	pl. Zygmunta Starego	4
	21	Plac miejski	pl. Wolności	
	22	Deptak miejski	ul. 11 Listopada	
	23	Plac miejski przy centrum kultury	ul. Spółdzielcza	
V. Tereny zieleni	24	Park Skarbków	ul. 3 Maja	5
	25	Skwer	ul. Bartniaka	
	26	Skwer	ul. 1 Maja	
	27	Tereny rekreacyjne wzdłuż rzeki	ul. Na Grobli	
	28	Tereny rekreacyjne „Stawy Goliańska”	ul. Stawowa	
VI. Miejsca pamięci	29	Miejsce pamięci	ul. 11 Listopada	7
	30	Miejsce pamięci	ul. Kościuszki, ul. Zondka (zbieg ulic)	
	31	Miejsce pamięci	ul. Żyrardowska	
	32	Miejsce pamięci	ul. 1 Maja	
	33	Miejsce pamięci	ul. Sienkiewicza	
	34	Miejsce pamięci	pl. Zygmunta Starego	
	35	Miejsce pamięci	ul. Przejazdowa	
Część C. WYMIAR PRZYWIĄZANIA: INDYWIDUALNY, OSOBISTY				
Wyraz przywiązania	Miejsce lub obiekt		Lokalizacja	Liczba
VII. Miejsca świadczące o szczególnej identyfikacji mieszkańców z krajobrazem	36	Osiedle Szopena	południowo-wschodnia część miasta	2
	37	Rabaty bylinowe, rabaty krzewów ozdobnych	ul. Kresowa	
VIII. Obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji mieszkańców z krajobrazem	38	Rabata liliowców	ul. Średnia	3
	39	Szpaler jabłoni	ul. Szczęsna	
	40	Budki dla ptaków	ul. Willowa	

Opracowanie własne.

Ryc. 1. Miejsca ważne w krajobrazie miasta Grodzisk Mazowiecki

Opracowanie własne.

Wyniki

Ze względu na ograniczenie w objętości tekstu, w artykule nie podano szczegółowych wyników zawartych w poszczególnych tabelach inwentaryzacyjnych. Zamieszczono jedynie tabelę zbiorczą stanowiącą zestawienie liczbowe dotyczące uzyskanych wyników. Ogólnie stwierdzono, że w badanych siedmiu miastach zinwentaryzowano 366 miejsc i obiektów ważnych w krajobrazie. Najwięcej z nich uznano za świadczące o sakralnym wymiarze przywiązania (148), mniej reprezentuje przywiązanie o wymiarze kulturowym (107) i indywidualnym (110). Szczególnie interesujące jest to, że wiele z nich pełni jeszcze inne funkcje, na przykład kościoły to dominanty krajobrazowe i punkty orientacyjne, a cmentarze i tereny zieleni to dominanty powierzchniowe i enklawy przyrodnicze w często wysoko zurbanizowanych częściach miasta.

Tabela 2. Zbiorcze zestawienie wyników inwentaryzacji

Wymiar przywiązania	Wyraz przywiązania	Grodzisk Mazowiecki	Legionowo	Otwock	Ożarów Mazowiecki	Piaseczno	Pruszków	Wolomin	Razem
Sakralny	Cmentarze	2	1	1	1	2	3	1	11
	Świątynie	4	5	9	2	3	6	3	32
	Kapliczki i krzyże	13	7	28	3	14	18	20	103
	<i>Razem</i>	19	13	38	6	19	27	24	146
Kulturowy	Przestrzenie publiczne	4	1	3	0	5	1	2	16
	Tereny zieleni	5	5	4	3	6	8	7	38
	Miejsca pamięci	7	7	8	1	5	15	10	53
	<i>Razem</i>	16	13	15	4	16	24	19	107
Indywidualny	Miejsca świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem	2	2	4	4	6	6	5	29
	Obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem	3	8	9	10	17	13	21	81
	<i>Razem</i>	5	10	13	14	23	19	26	110
<i>Razem</i>		40	36	66	24	58	70	69	363

Opracowanie własne.

W publikacji zostały przedstawione miejsca ważne w krajobrazie jako istotny element kształtujący jego odbiór i percepcję krajobrazu. Z punktu widzenia różnorodności form, w mniemaniu autorki, najbardziej interesujące wydają się obiekty i miejsca świadczące o indywidualnym wymiarze przywiązania. Jak już zaznaczono, wymiary przywiązania kulturowy i sakralny mają odmienny charakter, gdyż są wynikiową szerszych uwarunkowań. Mieszkańcy, owszem, identyfikują się z miejscami i obiektami sakralnymi (cmentarze, świątynie, kapliczki) i tymi o charakterze kulturowym (przestrzenie publiczne, miejsca pamięci, tereny zieleni), ale mają one inną genezę niż miejsca i obiekty będące wyrazem szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem. Powstają, co prawda, z woli społeczeństwa, ale są też wynikiem decyzji administracyjnych i planistycznych. Miejsca i obiekty szczególnej identyfikacji powstają całkowicie spontanicznie, z woli jednostki i są wyrazem silnego poczucia więzi z miastem i krajobrazem. Wszelkie tego

przejawy powinny być zwłaszcza uwzględniane i brane pod uwagę na przykład w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz planowaniu i projektowaniu krajobrazu.

Miejsca i obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem przybierają często niewielką formę, ale mają ogromny wpływ na percepcję i odbiór krajobrazu miasta. Ich bogactwo w miastach świadczy o rozpoczętym procesie zakorzeniania się mieszkańców w środowisku życia. Z punktu widzenia badań krajobrazowych jest to niezwykle istotny element oraz wskazówka dla projektantów, czego mieszkańcy potrzebują, w jaki sposób oswiają przestrzeń wokół siebie. Większość ze zinwentaryzowanych miejsc i obiektów tego typu ma związek ze sztuką ogrodową, bowiem wykorzystywane do ich „budowania” elementy są przeznaczone do zagospodarowania ogrodów i terenów rekreacyjnych – drzewa, krzewy i kwiaty, kamienie, meble ogrodowe (tworzące miejsca spotkań) i inne. Do grupy elementów świadczących o indywidualnym wymiarze przywiązania zostały więc zaliczone wszelkie przejawy samodzielnego i nieprzymuszonego kształtowania przestrzeni (fot. 4–8).

Podsumowanie

Miejsca i obiekty świadczące o szczególnej identyfikacji ludzi z krajobrazem przedstawione jako jedna z grup miejsc ważnych w krajobrazie, zdaniem autorki, powinny na stałe trafić do repertuaru form będących przedmiotem badań krajobrazowych. W badaniach nad krajobrazem często jest mowa o jego oddziaływaniu na obserwatora. W przypadku opisywanych elementów krajobrazu mamy do czynienia z sytuacją odwrotną, gdyż jesteśmy w stanie stwierdzić, jak obserwator, użytkownik, mieszkaniec próbuje go kształtować i jaki wpływ mają te działania na krajobraz w szerszej perspektywie. Inwentaryzowanie i poszukiwanie genezy tych niewielkich elementów krajobrazowych może dostarczyć wielu cennych informacji z punktu widzenia badań społecznych. Inwentaryzacja może być elementem wspomagającym, a nawet punktem wyjścia, ostatnio coraz popularniejszych, konsultacji społecznych dotyczących różnego rodzaju inwestycji w zakresie zagospodarowania przestrzeni. Definicja krajobrazu miasta sformułowana przez Magdalenę Staniszkis, która określiła go jako: „fizjonomię rzeczy i zjawisk występujących w przestrzeni, będącą jednocześnie najbardziej powszechnie dostępną informacją o mieście”⁸, potwierdza zasadność przedstawionych rozważań. Z krajobrazu można wyczytać wiele ważnych informacji, co potwierdził swymi

⁸ M. STANISZKIS: *Planowanie krajobrazu Warszawy XX–XXI*. „Krajobraz Warszawski” 1995, z. 4, s. 17.

badaniami Janusz Skalski, uzupełniając definicję Staniszkis o czynnik społeczny „krajobraz [...] będący najbardziej powszechną wizualną informacją o mieście jest równocześnie wyrazem i oprawą jego społeczności”⁹.

Bibliografia

- BAŃKA A.: *Społeczna psychologia środowiskowa*. Warszawa 2002.
- BELL P. et al.: *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk 2004.
- HEIDEGGER M.: *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*. Warszawa 1977.
- LEWICKA M.: *Psychologia miejsca*. Warszawa 2012.
- SKALSKI J.: *Ocena walorów krajobrazu w procesie postrzegania na przykładzie doliny Wisły w Warszawie*. Warszawa 2011.
- STANISZKIS M.: *Planowanie krajobrazu Warszawy XX–XXI*. „Krajobraz Warszawski” 1995, z. 4.
- TISCHNER J.: *Ludzki świat otoczenia*. W: *Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią. Wybór tekstów*. Red. GAWRYSZEWSKA, J.T. KRÓLIKOWSKI. Warszawa 2004, s. 12–17.
- TUAN I.F.: *Mityczna przestrzeń i mityczne miejsce*. W: *Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią. Wybór tekstów*. Red. B.J. GAWRYSZEWSKA, J.T. KRÓLIKOWSKI. Warszawa 2004, s. 27–33.

⁹ J. SKALSKI: *Ocena walorów krajobrazu w procesie postrzegania na przykładzie doliny Wisły w Warszawie*. Warszawa 2011, s. 7–11.